

ORTODOKS RUSYA'DA HERETİK AKIMLAR

Dr. Öğr. Üyesi Servet DOĞAN*

Öz: Katolik Dünya ve Batı Avrupa'da olduğu ölçekte olmasa bile Ortodoks Rusya'da da bir takım "heretik" cereyanlar gelişmiş ve Ortodoks Kiliseyi uğraştırmıştır. Ortodoks dünyada heretik akımların hareket noktaları genelde kilise hiyerarşisi, İsa'nın tanrılığı, müesses din şekilliliği, din istismarı ve ikonlara ibadeti reddetme şeklinde olmuştur. Aynı şekilde Kutsal Kitabı anlam ve yorumlama yetkisinin Ortodoks Kiliseye ait olmasına karşı çıkmıştır. Rusya'daki heretik dinî akımlar Batıdaki reformist akımlardan daha güçlü bir şekilde toplumdaki adaletsizliğe, şahsi mülkiyete, Kilisenin ve devletin otoritesine karşı çıkmışlardır. Rus Ortodoks Kilisesi ve siyasi otorite bu akımlarla zaman zaman şiddete ve baskıya başvurarak mücadele vermiştir. Ancak Hristiyan dünyanın doğusundaki reform hareketleri ve heretik cereyanlar Batıdaki kadar büyük çaplı olmadığı gibi uzun yıllar sürecek din savaşlarına da neden olacak boyutta olmadı. Aynı şekilde bu akımlara karşı engizisyon ve haçlı seferleri de söz konusu olmamıştır. Zaman zaman kovuşturma, toplu sürgün ve nadiren yakarak idamlar olmuşsa da bazen de Çar ve Ortodoks Kilise onlarla uzlaşma yoluna giderek veya dinî özgürlükler vererek sorunu hâletme yoluna gitmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Hristiyanlık, ortodoksi, heretik akımlar.

HERETIC MOVEMENTS IN ORTHODOX RUSSIA

Abstract: Although it was not on the same scale as in the Catholic World and Western Europe, a number of heretical movements developed in Orthodox Russia and troubled the Orthodox Church. In the Orthodox world, the starting points of the heretical movements have generally been in the form of the church hierarchy, the divinity of Jesus, the formalism of establishment religiosity, religious abuse, and refusal to worship icons. Likewise, it was opposed to the Orthodox Church's authority to understand correctly and interpret the Bible. Heretic religious movements in Russia opposed the injustice in society, personal property, the authority of the Church and the state more strongly than the reformist movements in the West. The Russian Orthodox Church and the political authority have struggled with these movements from time to time, resorting to violence and repression. However, the reform movements in the Eastern Christian world were not as large-scale as in the West, nor were they such that they would not cause religious wars that would last for many years. In the same way, there have been no inquisitions and crusades against these religious movements. Although there have been occasional prosecutions, mass deportations and rarely executions by burning, sometimes the Russian State and the Orthodox Church have gone to get rid of the problem by reconciliation or granting the those movements religious freedoms.

Key Words: Russia, Christianity, orthodoxy, heretical movements.

ORCID ID : 0000-0001-8835-6041

DOI : 10.31126/akrajournal.1145454

Geliş tarihi : 19 Temmuz 2022 / Kabul tarihi: 26 Aralık 2022

*Samsun Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü.

Giriş

Rusya’da dinî hareketler üç grupta ele alınabilir. İlki Ortodoks Rusya’nın kendi içinde ve şartlarında doğan oluşumlar, ikincisi Rusya’ya Batıdan gelen Protestan–Evanjelik köklerden beslenen anlayış ve üçüncüsü olarak Yahudilikten esinlenen yahut Eski Ahit’e daha ağırlık veren gruplardır¹ 10. yüzyılda Rusya’da Ortodoks Hristiyanlık dışı olarak değerlendirilen ilk dinî hareket Bulgar kökenli Bogomil hareketidir.²

Çarlık dönemi Rus tarihçilerinden N. Khlebnikov (1840-1880) ve N.I. Kostomarov (1817-1885) Rusya’daki heretik hareketlerin ortaya çıkmasını tamamen içtimai siyasi sebeplerle açıklayamaya çalışmıştır. Onlara göre bu hareketler Ortodoks Kilisenin iç çatışmaları olup zamanın sosyal, politik ideolojik sorunların bir uzantısıdır. V. S. Ikonikov (1841-1923) Bolşevik devrimi öncesi tarihi anlatırken Rusya’daki heretik hareketlerin kaynağını Yahudilik, Protestanlık ve Bogomilizm gibi dış etkenlere bağlamaktadır³

Sovyet Antropolog B. A. Raybakov’un (1908-2001) Litvanya ve Moldavya ve Macaristan gibi ülkelerdeki dinî oluşumlardan örnekler vererek heretik akımların ortaya çıkışlarındaki dış tesirleri tamamen reddedip sorunu Rus toplumundaki sınıf çatışmasıyla izah etmeye çalışmışlardır.⁴

Rusya’da ortaya çıkan reform hareketlerinin ortak özellikleri, Katolik Avrupa’da olduğu gibi, kilise hiyerarşisini ve İsa’nın tanrılığını reddetmeleridir. Kilise içi reformlar da söz konusudur. Ayrıca Diğer Hristiyan, Yahudi elbette Katolikliğin kendi içerisindeki reformları gibi öze dokunmayan Ortodoks ve

1. Şir Muhammed Dualı, “Rus Ortodoksluğunu Protesto Etmenin İmkânı: Malakanlar/Manevi Hristiyanlar”, *M Şir Muhammed Dualı, “Rus Ortodoksluğunu Protesto Etmenin İmkânı: Malakanlar/Manevi Hristiyanlar”*, Milet ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, (25 Haziran 2018), s. 82; “Sects and Heresies in Russia” <https://www.orthodoxphotos.com/readings/true2/sects.shtml> (Erişim 01 Haziran 2022).

2. Hareketin adının kurucusu olan rahip Bogomil’den geldiği söylenmektedir. Bu mezhebe göre Tanrı’nın Logos (İsa) ve Sataniel (Şeytan) olmak üzere iki oğlu vardır. Tanrı bu kusurlu maddi âlemin yaratıcısı olamazdı. Maddi âlemi yaratma işi büyük oğul Sataniel’e verilmiş fakat o isyan etmiş, insanlığı Sataniel’in esaretinden kurtarmak için Tanrı küçük oğul İsa’yı yeryüzüne göndermiştir. Bogomiller sıkı riyazet kurallarını uygulayan Gnostik bir harekettir. 13. Yüzyılda bu mezhep Güney Avrupa’ya kadar yayılmıştı. Uygulanan birçok kovuşturma baskılara rağmen bu mezhep Rusya’da 18. yüzyıla kadar mensup bulabilmiştir. Ancak Kırbaç Cemaati ve İğdişler gibi farklı oluşumlar içerisinde Bogomillerin fikirleri yaşamaya devam etmiştir. Bk. Janko Lavin, “The Bogomils and Bogomilism”, *The Slavonic and East European Review* 8/23 (1929), 272-273; Cahit Akşit, *Dinler Tarihi*, Kamer Yayınları, İstanbul 2017, s. 291; Olga Tabachnikova (ed.), *Facets of Russian irrationalism between art and life: mystery inside enigma*, Rodopi, Leiden 2016, s. 318.

3. V. I. Koretsky, “Heresies in Russia”, *TheFreeDictionary.com*, <https://encyclopedia2.thefreedictionary.com/Heresies+in+Russia>, (Erişim 31 Mayıs 2022).

4. V. I. Koretsky, *agy*.

İslam dünyasında olduğu gibi Gnostik özellikler taşıyan akımlar da söz konusudur. Bunların dışında Rusya'ya özgü anarşist, devlet ve şahsi mülkiyet karşıtı ve ortak mülkiyeti savunan bir nevi dindar Komünist hareketler de söz konusudur. Bu hareketlerin ve Rus toplumundaki etkilerinin araştırılması Komünist Devrimin neden Batı Avrupa'da değil de Rusya'da kolay zemin kazandığı hakkında ipuçları verebilir.

Rus Heretik akımları için yapılan değerlendirmelerden biri de bilimsel gelişmelere yaptıkları kat katlıdır. Heretik hareketlerdeki hümanist düşüncelerden yola çıkılarak, bu akımların siyaset nazariyeleri, edebiyat-resim sanatları ve hatta bilimsel bilginin gelişmesinde katkılarının büyük olduğunu ileri sürülmüştür.⁵

1. Heresi ve Ortodoksi

“Ortodoksi” kavramı, Yunanca “doğru öğreti” anlamına gelmektedir. Heretik olmayan, gerçek Hristiyanlığı, doğru öğretiyi temsil eden manasında kullanılmaktadır. Her mezhep, kelime anlamında kendince Ortodoks'tur. Ancak Kilise tarihi bağlamında Ortodoks kelimesi bir genel bir de özel anlamda kullanılmaktadır. Genel anlamda 1054 yılında meydana gelen Büyük Şizma'ya kadar kastedilen *Ana Akım Hristiyanlığı*dir. Ana Akım Hristiyanlık kendini doğru inanca sahip olması bakımından Ortodoks, Evrensel olması bakımından Katolik diye isimlendiriyordu. 1054'teki ayrışmadan sonra Merkezi Roma ve en yüksek dinî otoritesi Papa olan Batı Hristiyanlığına *Katolik*; merkezi İstanbul ve en yüksek dinî otoritesi İstanbul patriği olan Doğu Hristiyanlığına *Ortodoks* denildi. O günkü ayrışmanın nedeni Kutsal Ruh'un Baba'dan (Roma) mı yoksa Baba ve oğuldan (İstanbul) mı çıktığı sorunundan ibaretti. Zaman içerisinde siyasetin de etkisiyle ayrılık büyümüştür.⁶

Heresi Yunanca *haireomai*: seçmek fiilinden gelip Kitabı Mukaddes'te isim formunda on defa geçmektedir. Bazen farklı dinî gruplar için kullanılmıştır. Sadukiler, Ferisiler gibi.⁷ Yeni Ahit'te *heresi*, Hristiyanlık karşısında yanlış öğreti yahut inancının ilkelerinin inkârı veya Hristiyan itikadına zıt herhangi

5. Koretsky, *agm*, Polonya'daki Socinian Hareketi için benzer bir durum gözlemlenmiştir. Bk. Marian Hillar, “The Philosophical Legacy of the 16th and 17th, Century Socinians: Their Rationality”, *Philosophy of Religion*, Texas Southern University, <https://www.bu.edu/wcp/Papers/Reli/ReliHill.htm>, (27.02.2020); Servet Doğan, *Aryüşçü Hristiyanlık Gotlar Dönemi ve Sonrası* (Ankara: Eski Yeni, 2021), s. 233.

6. Ortodoksi kavramı için bk. Andreas J. Köstenberger, Michael J. Kruger, *The heresy of orthodoxy: how contemporary culture's fascination with diversity has reshaped our understanding of early Christianity* (Wheaton, Ill: Crossway, 2010), s. 23-25.

7. Resullerin İşleri 5/17,15/5; Korintlilere Mektup 11/19, Galatyalılara Mektup 5/20, 2. Petrus'un Mektubu 2/1.

bir doktrini ifade eder. İsa'nın yolundan çevirmek, ona ve onun işlerine olan güveni sarsmak gibi anlamlarda da kullanılmıştır.⁸

Bu çalışmada *heretik gruplar* kavramı gerek teolojik konularda gerek bazı ritüellerin icrası konusunda Rus Ortodoks Kilisesi'nden ayrılan gruplar için kullanılacaktır.

2. Rusların Hristiyanlığı Kabulü ve Rus Ortodoks Kilisesi

10. yüzyılda Ruslar savaşlar ya da ticaret gibi sebeplerle bireysel veya küçük gruplar hâlinde Hristiyanlığa girmeye başlamıştı. Ancak devlet düzeyinde ilk Hristiyan olan Kiev Knyazkası (Prensesi) Olga'dır (925–969). Onun mütefrik kazanmak ve bağımsızlığını tehlikeye atmamak için Hristiyan olduğunu söyleyenler de vardır. Bu bağlamda, Hristiyan devletler tarafından putperest kabul edilen Rusların, diğer devletlerle ticarî ilişkiler kurmakta zorlandıkları ve bu sebeple ekonomik bunalım yaşadığı ileri sürülmektedir.⁹

Hristiyanlığı kabul eden ilk kinez (prens) Vladimir Olmuştur. *Yılların Hikayesi*'nde¹⁰ yeni bir din arayışı içindeki Vladimir'in 986 tarihinden sonra Bulgar Müslümanlarla İslam'ı, Hazar Yahudileriyle Yahudiliği, Roma'dan gelen temsilcilerle Katolikliği, Bizans'tan gelen filozofla da Ortodoksluğu tartıştığı ve sonunda Ortodoks Hristiyanlığı seçtiği anlatılmaktadır.¹¹

İstanbul'un Türkler tarafından fethinden üç yıl önce, 1449'da Türklere karşı Papalığın desteğini kazanmak isteyen Bizans İmparatoru ve Patrikliğinden ayrıldığını ilan etmişlerdir. Metropolit İon döneminde Rus Ortodoks Kilisesi ilk defa İstanbul Patrikliğinden bağımsızlığını ilan etmiştir.¹²

8. Khoo, "Heresies Ancient and Modern" <http://www.febe.edu.sg/assets/pdfs/studyresource/Heresies.pdf> ts, (Erişim: 10.04.2018), s.1.

9. Rukiye Aysun İnan, *18. ve 19. Yüzyılda Duhaborlar* Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara, 2020, s. 15; "History of the Russian Orthodox Church| Facts and Details". https://factsanddetails.com/russia/People_and_Life/sub9_2b/entry-4999.html (Erişim Tarihi 19.06.2022).

10. *Yılların Hikayesi*, (Povest Vremennihlet) Rusların Hristiyanlığı kabulünden (988) sonra Bizans tarih yazıcılığı geleneğinde 11. yüzyılın başlarında Kiev'de kaleme alınan bir kroniktir. Ruslar ve ilişkide buldukları komşuları (Orta çağ Doğu Avrupa sında Bizans, Almanlar, Lehler, Çekler, İskandinav halkları, Finler Hazarlar, Volga ve Türkler hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bk. Ahmet Uluhan, "Yılların Hikayesi (Povest Vremennihlet), Tarihteki Yeri ve Önemi", Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 5/10, 183-204 Kasım 2013, s. 184.

11. İnan, *agt*, s. 15-17; "History of the Russian Orthodox Church| Facts and Details". https://factsanddetails.com/russia/People_and_Life/sub9_2b/entry-4999.html, (Erişim Tarihi 04.07.2022).

12. İnan, *agt*, s. 17-18. Rus Ortodoks Kilisesi, I. Petro zamanında batılılaşma hamlesi çerçevesinde tamamen devletin kontrolü altına girmiştir. Petro, 1721'de patrikhaneyi lağvederek, *Kutsal Sinod* adı altında tamamen devlet memurlarından oluşan bir yapı oluşturmuştur. Böylece

3. Rusya’da Heretik Akımlar

3.1. Esnaf Hareketi (Strigólniki-Стригольники)

Rusya’da Ortodoks Kilisesinin heretik olarak değerlendirip mücadeleye giriştiği ilk dinî grup 11. Yüzyılın başlarında ortaya çıkan Esnaf Hareketidir (Strigólniki). *Strigólniki* kelimesi kesmek, tıraş etmek anlamındaki *strizhka* (стрижка) kelimesinden gelmekte olup, *strigólniki* berber, terzi vb. esnaf kelimesini ifade temektedir. Çünkü hareketin ilk mensupları şehir esnafından oluşmaktaydı.¹³ Alexeev’e göre isim, hareketin ortaya çıkışından 150 yıl son-ra kullanılmaya başlamıştır ve etimolojik olarak *kesmek/strich* fiilinden geldiği kesin değildir. Pagan Slav tanrısı *Stribog*’dan veya kara *büyüye tutulmuş* kelimelerinden geldiği de ileri sürülmüştür.¹⁴

Hristiyanlığın Ruslar tarafından kabulüyle beraber, aslında kitlelerin Hristiyanlıkla birlikte başlayan feodalleşmeye karşı bir direniş içerisinde olduğu da gözlemlenmektedir. 1024 ile 1071 yıllarında Suzdal bölgesindeki köylü (smerdy) ayaklanmaları kilise karşıtı bir özellik taşımaktadır. 11-12. Yüzyıl heretik hareketlerinin temel özelliği üyelerinin halk tabakası ve Kilise hiyerarşisinin en alt derecesini oluşturan mahalle/köy papazlarından oluşmasıydı.¹⁵

Papaz atanması esnasında piskoposlara bir ödeme yapılması teamüldendi. 1375 yılında sıradan bir vatandaş olan Karp Strigólnik böyle bir ödemenin

19. yüzyıla kadar kilisenin sosyal hayata müdahalesi de olabildiğince kısıtlanmıştır. (Bk. William J. Leatherbarrow-Derek Offord (ed.), *A History of Russian Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 172) 17 Nisan 1905 tarihinde *Dinî Tolerans Genelgesi* yayınlanıncaya kadar Rusya’da, Ortodoks mezhebinden başka bir Hristiyan mezhebe ya da başka bir dine geçmek kanunen yasaktı. Bu tarihe kadar, Ortodoks Misyonerlerle Rus polisi heretiklerle mücadeleyi birlikte yürütmüştür. (Bk. Heather J. Coleman - *Defining Heresy: The Fourth Missionary Congress and the Problem of Cultural Power after 1905 in Russia, Neue Folge*, Franz Steiner Verlag, 52/1, Bd 2004, s. 70.) 1917’de Bolşevikler yönetime geldiğinde, Patrikhane yeniden açılmıştır. Bununla birlikte Kilise Ne Komünizm ne de I. Petro öncesi gücüne kavuşamamıştır. Sovyet döneminde, çoğu kilise ve manastırın kapatılması ve dinî törenlerin şiddetle caydırılması nedeniyle kilisenin faaliyetleri daha da kısıtlandı. 1980’lerdeki Gorbaçov döneminde, kilisenin mülkleri ve hakları geri verildi. 1917’de restore edilen ve ancak sonraki yetmiş yıl boyunca baskı altında tutulan Rus Ortodoks Patrikhanesi, 1992’den itibaren din ve toplum hayatında etkisini artırmaya başladı. 996’da komünist cumhurbaşkanı adayı Gennadiy Zyuganov bile kampanya sırasında Hristiyan olduğunu açıkça göstermek zorunluluğu hissederek Patrikle aynı karelerde yer almaya çalıştı. 1995’te Yeltsin yönetimi, tüm dinî gruplardan oluşan iş birliği Konseyi adlı bir danışma organı oluşturdu. Konseyde, Ortodoks, Katolik, Müslüman, Budist, Yahudi, Baptist, Pentekostal ve Yedinci Gün Adventistleri dahi birer temsilci bulunduruyordu. (Bk. “History of the Russian Orthodox Church| Facts and Details”)

13. V. I. Koretsky, “Heresies in Russia”, *TheFreeDictionary.com* (Erişim 31 Mayıs 2022); Alexey I. Alexeev “A few notes about the strigol’niki heresy”, *Cahiers du monde russe* 46/46/1-2, 285-296. (01 Ocak 2005), s. 289.

14. Alexeev, *agm*, s. 290.

15. Hahn, “Religious Heresies in 14th-16th Century Russia” (Erişim Tarihi 06. 06. 2022).

adaletsizlik olduğunu ileri sürerek kilisenin bu uygulamasına karşı çıkmıştır.¹⁶ Karp da diğer Orta Çağ Avrupa reformistlerinde görüldüğü gibi sakramentleri, papaza günah itirafını, manastır hayatını ve kilise hiyerarşisini (klerikal sistemi), evlilikte rahip kutsamasını reddetmiştir. Özellikle günah itirafı sırasında para ödemenin tamamen bir sömürü olduğunu savunmuştur.¹⁷

Karp'ın fikirleri daha çok Piskov bölgesinde yayılmıştır. Piskov, o zamanlar Novgorod ve Moskova'dan bağımsız yarı cumhuriyet diyebileceğimiz Piskov-veche yönetimiyle idare ediliyordu. Novgorod'a kıyasla farklı dinî gruplara karşı daha hoşgörülü bir ortama sahipti. Avrupa ve özellikle Almanya ile sıkı ilişkiler içerisindeydi. Dolayısı ile Moskova'ya nazaran *Diğer Rusya*'yı temsil ediyordu. Piskov'a sınır olan Litvanya ve Polonya Almanya ve Rusya'yı gözlem altında tutuyordu. Ayrıca Katolik Polonya Litvanya Rusya için *yükselelen bir diğer* idi.¹⁸

Esnaf Hareketi kilise hiyerarşisini, manastır hayatını ve ibadetleri inkâr ediyordu. Onlara göre komünyon, şeytan kovma ve günah çıkarmanın aslen dinde yeri yoktur. Din adamına ihtiyaç olmaksızın merasimler yerine getirilebilir. Kilise ritüelleri halkı zenginlere köle yapmak için uydurulmuştur Esnaf hareketi ikonlara da karşıdır. Şekilcilikten ahlâkî sadeliğe dönmeyi savunmuşlardır. Bu hareketin İsa'nın tabiatı konusunda Ortodoksluktan farklı bir görüşlerinin olup olmadığı bilinmemektedir.¹⁹

Esnaf Hareketinden bazılarının İsa'nın ölümü ve yeniden dirilişi konusundaki Ortodoks Kilisenin öğretisini reddettikleri, İsa'yı sadece bir öğretmen ve vaiz olarak gördükleri bilinmekte ama açık bir teslis karşıtı inanç bildirgeleri/iman ikrarları olup olmadığı bilinmemektedir. Sovyet tarihçi A. I. Klubatov'a göre onların teslis karşıtı görüşleri *Markion* grubu üyelerince açıkça ifade edilmiştir.²⁰

3.2. Yahudileştiriciler (Zhidorstvuyushchiye-жидовствующие)

Rusya'daki heretik hareketlerden biri de Yahudileştiriciler adlı cemaattir. Yahudilere benzetildiğinden bu adı alan cemaate Cumartesi yasaklarını gözetlen anlamında *Subbotniki*, faaliyet gösterdikleri bölge hasebiyle de

16. "An Historical Account of the Raskolniks" *The Athenæum: A Journal of Literature, Science, the Fine Arts, Music, and the Drama* (British Periodicals Limited, November 26 London, 1836), s. 825.

17. Hahn, *agy*, Alexeev, *agm*, s. 286; Şir Muhammed Dualı, "Rus Ortodoksluğunu Protesto Etmenin İmkânı: Malakanlar/Manevi Hristiyanlar", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, (25 Haziran 2018), 79-80.

18. "Sects and Heresies in Russia"

19. "Sects and Heresies in Russia"

20. Koretsky, *agm*.

Novgorod-Moskova Cemaati de denmiştir.²¹ Yahudileştiriciler hakkında bilgi veren kaynakları Zhigankov lehte ve aleyhte olan kaynaklar olarak iki grupta ele almıştır. Lehte olan kaynaklar Fedor Kuritsyn, Ivan Kuritsyn ve Ivan Chernij gibi cemaatin kendi mensuplarınca kaleme alınmış olan kaynaklardır. Rahip Savva, Iosif Volotski, önceden cemaat mensubu iken Ortodoksluğa dönen Denis gibi cemaate karşı Ortodoksiyi savunanların eserleri de aleyhte olan kaynaklardır. Ayrıca 1490 Konsili ve Voskresenk *Kronikleri* de aleyhte olan kaynaklar olarak zikredilebilir.²²

Yahudileştiriciler 15. yüzyıldan önce Novgorod'ta ortaya çıkmış ve bilahare Moskova, Piskov ve Tver bölgelerinde taraftar bulmuştur.²³ Yahudileştiriciler, Esnaf hareketinin bir uzantısı olarak değerlendirilmektedir. 1470'li yıllarda Novgorod gücü, yükselen Moskova Knezliği karşısında Litvanya ile ilişkileri geliştireyordu. Bu durum 1490- 1504 yılları arasında yeni ortaya çıkan heretik akımların tespit edilip kontrol altına alınması için bir dizi Rus Ortodoks konsillerin toplanmasına zemin hazırlamış ve hareketin etkisi azalmıştır.²⁴

Yahudileştirici hareketinin doğuşu Prens Michail Alexandrovich'in Yahudi iş adamları ile birlikte Novgorod'u ziyaretiyle ilişkilendirilmiştir. Kilisenin mallarını ve topraklarının halka dağıtılması ve 1667 yılında yaşanan *Büyük Şizma (Raskol)* sonucu ortaya çıkan hareketlerden olduğu değerlendirmeleri de yapılmıştır.²⁵

Yahudileştiriciler Cemaati, İsa'nın uluhiyetini kabul etmemişlerdir. Yahudi asıllı Zacharia ben Aron Yahudileştirici Hareketinin öncüsü olarak kabul edilir. Zacharia, Novgorod büyük dükü Alexander'in doktoru idi. Bu yüzden devlet erkânından birçoğunu tarafına çekmeyi başarmıştır. Hariciye nezaretinden Fedor Kuritsyn de bu hareketin öncülerindendi. Devletin resmi desteklediği Nikon reformlarına karşısı çıktıkları için devlet tarafından tehdit olarak algılanması doğaldı.²⁶

Yahudileştiriciler Cemaati hem köylüler hem de asillerden taraftar bulmuştur. Fikirlerini *Yeni Öğreti* adı altında anlatan Fedor Kosoy teslisi, feodal yapıyı, kilise hiyerarşisini ve ayinleri reddediyordu. Savaşı meşru kılacak hiçbir mazeretin olmayacağını savunuyordu. Maddi olan şeyleri kötü görmüyor, bilakis hayatı güzelleştiren şeyler olarak değerlendiriyordu. Hayatın değerli

21. Oleg Zhigankov, *The Issue of Antitrinitarianism in the Fifteenth- Century Novgorod-Moscov Movement: Analysis and Evaluation*, Andrew University, Doktora Tezi, Michigan 2000, s. 1.

22. Zhigankov, *age*, s. 10-18.

23. Koretsky, *agm*.

24. Hahn, *agy*, Dualı, *agm*, s. 80.

25. Hahn, *agy*.

26. Sects and Heresies in Russia"

olduğunu vurguluyordu.²⁷

Bu cemaat İsa'nın uluhiyetini, kilise hiyerarşisini, Ortodoks ayinleri ve ikonları kabul etmemektedir.²⁸ Sovyetler Birliği dönemi yazarlarından Natalia Kazakova ve Yakov S. Lur, Hristiyanlığın en tutarsız taraflarından biri olan teslisi reddetmelerinden dolayı Novgorod-Moskova Cemaatinden övgüyle bahsetmektedirler.²⁹

Zacharia'nın yazdığı eserlerin, 1481'deki Moğol işgali sırasında imha edildiği düşünülmektedir. Ancak eserlerine yapılan atıflardan, içeriği hakkında önemli bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur. Ona yapılan atıflardan sadece kendi düşünceleri değil, Kiev Yahudi cemaatinin felsefi-dinî yapısı hakkında da az çok bilgilere ulaşılabilir. ³⁰ Zacharia'nın Novgorod'daki din adamlarıyla bilgi alışverişinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Novgorod-Moskova Cemaatinin muarızı Rus Ortodoks yazarlardan Joseph Volotsky (1439-1515) "Türedi Heretik Hikâyeler" adlı yazısında Zacharia'nın büyüyle uğraştığını anlatmaktadır. Volotsky'nın anlattığına göre Denis ve Aleksey isimli iki Rus vatandaşı onun fikirlerinden etkilenmiş ve Yahudilere özenmişlerdir. Aleksey ve karısı kendileri için Abraham ve Sare ismini daha uygun bulmuşlardı. Denis'e gelince o da alışveriş merkezlerinde dolaşarak farklı meşreplerden kimseleri ve Novgorod'un önde gelen birçok simasını cemaate katmayı başarmıştır.³¹

1480'lerde Moskova'da, Yahudileştiriciler hareketi mensupları eğitimin ruhu özgürleştireceğini savunan Fedor Kuritsin etrafında toplanmıştır. Hümanist fikirleriyle ön plana çıkan Cemaatin Moskova'daki mensupları Novgorod'daki mensuplarına göre daha seküler olarak değerlendirilmiştir. Çar III. Ivan'ın gelini Elene Stefanova da cemaatin üyelerinden biri olmuştur.³²

Yahudileştiriciler, 1504 yılında kanun dışı ilan edilerek ve öncü konumundakilerin çoğu farklı hapisanelere atılarak bir araya gelmeleri engellenmiştir. Hareketin mensupları, *Cumartesi halkı* adı altında faaliyetlerine devam etmişlerdir. Yahudileştiriciler, kutsal gün olarak cumartesini kabul ediyor ve sünnet oluyorlardı.³³

Feodal yapıya karşı olan Novgorod-Moskova Cemaati, kilise mallarının müsadere edilmesi ve halka dağıtılmasını savunuyordu. Bu sebeple cemaat,

27. Koretsky, *agm.*

28. Koretsky, *agm.*

29. Zhigankov, *age*, s. 5.

30. Алексеев, *agm.*

31. John V A Fine, "Fedor Kuritsyn's 'Laodikijskoe Poslanie' and the Heresy of the, Source: Speculum", The University of Chicago Press, 41/3, 1966, s. 504.

s. 504; Алексеев, *agm.*

32. Koretsky, *agm.*

33. "Sects and Heresies in Russia"

Moskova Kinezi tarafından başlangıçta destek de görmüştür. Ancak cemaat mensuplarının sayısının hayli artmasından endişelenen Knez, reel politik gereği tekrar Ortodoks kilise ile anlaşma yoluna gitmiştir. Bir yandan Volotsky, Yermolai Erasmus, Zinovy ve Otensky gibi yazarlar, cemaatin fikirlerine yönelik reddiyeler yazarken; diğer yandan Novgorod başpiskoposu Gennady, cemaat mensuplarına savaş açmıştır. Solovesk şehrinde birçok cemaat mensubu hapse atılmış, Kosoy Litvanya'ya kaçmak zorunda kalmıştır.³⁴ Bu dönemde Ivan Wolf Kritsy, Dimitri Konoplev ve Ivan Maximov gibi cemaatin öncüleri yakılarak idam edilmiş, cemaatin birçok mensubu da işkenceye tabi tutulmuştur.³⁵

3.3. Eski Müminler (Staroobryádstvo-Старообрядчество)

Eski Müminler adlı heretik grup 1650 yıllarında Rusya'sında patrik Nikon ve takipçilerinin bazı ibadet ve dualarda yaptığı reformlara karşı çıkıp bilindiği şekliyle ibadet etmeyi savunanlara verilen isimdir.³⁶ Slav dilindeki dinî metinlerde yanlışlar olduğu tespit edilmiş ve Grekçe asıllarıyla tashihi yoluna gidince bazı ayinlerin icra şeklinde düzeltmeler yapılması gerektiği sonucuna varılmıştır. Bunlar Ekmek şarap ayininde ekmek dilimlerinin sayısı, istavroz çıkarırken kullanılacak parmak sayısı kaç defa *Allaluia* denileceği gibi konuları kapsıyordu.³⁷ Yapılan reformlar Çar tarafından onaylanınca reformlara karşı çıkıp eski usulle devam etmeyi savunanlar çeşitli şekillerde baskı ve kovuşturmayaya maruz kalmışlardır. Avvakum ve Kolomnalı Pavel gibi birçoğu da öldürülmüştür.³⁸

Mütercim Rahip Maksim Grek 1518 yılında, Rusya'daki dua kitaplarında bulunduğu düşünülen hataları düzeltmek üzere Moskova'ya gelmiştir. Ancak Rus Ortodokslarının Floransa Konsili ve İstanbul'a duyduğu öfke sebebiyle, Maksim Grek planlanan tercüme tashihleri işini tamamlayamadan 1521'de görevinden uzaklaştırılmıştır. Sonrasında Çar IV. İvan (1547-1584) döneminde 1551 yılında toplanan Stoglav Konsili'nde konu yeniden gündeme gelmiş, konsilde eski Rus ayinlerinin ve din kitaplarının İstanbul'unkinden daha doğru olduğu kabul edilmiş ve düzeltmelerin eski Rus metinlerine göre yapılması kararlaştırılmıştır.³⁹

34. Koretsky, *agm*.

35. Koretsky, *agm*.

36. Leatherbarrow – Offord, *age*, s. 172.

37. "History of the Russian Orthodox Church, Facts and Details"; Philip Calington, "Russian Church reforms of the 17th century and the emergence of the Old Believers". 2018. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.21504.58885> (Erişim Tarihi Erişim 19.06.2022), s. 61.

38. Phillip Calington, "Russian Church Reforms of the 17th Century and the Emergence of the Old Believers", 2018. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.21504.58885>.

39. Rukiye Aysun İnan, *18. ve 19. Yüzyılda Duhaborlar*, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara 2020, s. 61.

İstanbul ile farklılıkların giderileceğine dair bir kararnamenin 1653 yılında Kiliselere gönderilmesiyle reform süreci başlamıştır İstenilen ilk değişiklik, iki parmakla çıkarılan istavrozun üç parmakla yapılmasıdır.⁴⁰ Böylece, 1551 yılında Stoglav Konsili'nde alınan iki parmakla istavroz çıkarma kararı resmen yasaklanmıştır.⁴¹ İstavroz çıkarmadan ilk bahseden 2. yüzyılda yaşamış olan kilise babası Tertulianus'tur. Ancak o detaya girmemiş sadece işaretin alına yapıldığını zikretmiştir.⁴² Epiphanius ise ilk zamanlar istavrozun Tanrı'nın birliğine vurgulamak için tek parmakla yapıldığını nakletmektedir.⁴³ Callington tek parmakla istavroz çıkarmanın 4. Yüzyıla kadar sürdüğünü fikrindedir. Yine ona göre iki parmakla istavroz muhtemelen Monofizitlere karşı İsa'nın iki tabiatlı olduğu Ortodoks inancına vurgu için başlatılmış olmalıdır. Nitekim Kudüslü Cyril konuyu anlatırken, parmak yerine *parmaklar* ifadesini kullanmaktadır.⁴⁴

Ancak bu cevaplar Nikon'un istediği yönde olmamış, İstanbul Patriği söz konusu farklılıkların önemsiz, imanla ilgili temel meselelerde ortaklığın önemli olduğunu ifade etmiştir. Nikon, çardan yeni imtiyazlar beklerken aksine çar durumu onaylamıştır. Yeni patrik seçilene kadar da Nikon hapse atılmış, 1666'da bir konsil toplanmıştır. Toplanan konsilde Nikon'un azledilmesine rağmen yaptığı reformlar onaylanmış, bu reformları kabul etmeyenlerin aforoz edileceği açıklanmıştır. Ayrıca Stoglav Konsili'nde dinî metin ve ibadetlerle ilgili alınan kararlar reddedilirken, Eski Müminler konsil kararına "eğer biz sapkınsak, kutsal babalarımız, çarlar ve patrikler de sapkın" diyerek itiraz etmişlerdir. Ayrıca Nikon'u da eski yerel dindarlığı yıkmak ve Roma iğrençliğini getirmekle suçlamışlardır.⁴⁵

Eski Müminler, Nikon'un reformlarını *Nikonculuk* diye isimlendirip hereetik bir yapılanma olarak görmüşlerdir.⁴⁶

1666 Konsilinde alınan aforoz kararı, Eski Müminlere karşı oldukça sert bir tutum takınılması sonucunu doğurmuştur. Kilise ayinine katılmayanların takibi yapılarak tespit edilmiştir. Ayine katılmadığı tespit edilenlerin hapsedileceği,

40. İnan, *agt*, s. 20.

41. Rus Ortodoks Kilisesinde İstavrozun kaç parmakla yapılması gerektiği konusunda fiili çatışmalara sebep olacak tartışmalar yapılmıştır. Bu konudaki tartışmalar için bk. Calington, "Agm", s. 26-35.

42. İnan, *agt*, s. 22.

43. Tertulianus, "De Corona" *Church Fathers*, (Erişim 23 Aralık 2022). bl. 3; Calington, *Agt*, s. 26.

44. Epiphanius, *The Panarion of Epiphanius of Salamis. Book I (Sects 1-46)*, 2. Genişletilmiş Baskı, Nag Hammadi and Manichaeic Studies, Cilt 63, Leiden; Boston: Brill, 2009; bl. 12; Calington, *agt*, s. 26.

45. Calington, *agt*, s. 26-27.

46. İnan, *agt*. s. 23.

eğer pişman olmazlarsa diri diri yakılacağı ilan edilmiştir. Yoğun baskı altında olan Eski Müminlerin birçoğu artık dünyanın sonunun yaklaştığını ve Decal'ın yakın bir zamanda ortaya çıkacağını düşünerek hiçbir direniş göstermeden ölümü beklemiştir. Bazıları ise çareyi liderleriyle beraber kendilerini ahşap barakalara hapsedip ateşe vermekte bulmuştur.⁴⁷

1667 yılında toplanan Moskova Büyük Konsiline İstanbul ve Kudüs'ten de katılımcıların dâhil olduğu Rusya dışından 14 piskopos iştirak etmiştir. Bir yıl önceki konsilde reform öncesi pratikleri kınayan bir karar alınmamışken, bu sonuncusunda tam tersi olmuştur. İki parmakla istavroz çıkarmak bir Aryüsçü-Nesturî sapkınlık olarak kınanmıştır. Aynı şekilde Eski Müminlerin yaptığı ve reform öncesinde uygulandığı gibi *İsa Duası*'nda "Efendi İsa Mesih, Tanrı Oğlu, bize merhamet et!" şeklinde dua etmek de Aryüsçü sapkınlığı olarak nitelenmiştir.⁴⁸ Üç yerine iki defa *Alleluia* denmesi, Latin sapkınlığı olarak nitelendirilmiştir. Eski Müminlerin aforozuyla yetinilmeyip birer suçlu olarak devlet güçlerine teslim edilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁴⁹

Patrik Nikon'un reformlarına karşı çıkan guruplar genel adı olarak *Eski Müminler (Selefiler)* olarak anılmışsa da bu grup ibadetler ve ahlaki kurallarda kendi arasında farklı görüşlere sahiptir. Kilise hiyerarşisi reddedilmekle birlikte din adamı ve halk olarak iki mümin sınıfı kabul edilmiştir.⁵⁰

18. yüzyılda dinî bölünmüşlük Rusya'da, devlet için bir tehdit olarak algılanmaya başlamıştır. Aynı dönemde Eski Müminler de Rus Ortodoks Kilisesine dönmeye başlamışlardır. 1783 yılında Resmi Ortodoks Kilise, Eski Mümin cemaatinin bulunduğu Ergiz, Kazan, Sent Petersburg bölgelerinde aynı cemaatin papazlarını atamada sakınca görmemiştir. Devletle anlaşma yoluna giden Eski Müminlere, *Dost Selefiler (Soglasniski)* ismi verilmiştir. 1885 Kazan Konsilinde Eski Müminlerle Rus Ortodoks Kilisesinin birleştiği ilan edilmiştir. 1970'e doğru Rusya dışındaki Eski Müminler de Rus Ortodoks Kilisesine katılmışlardır.⁵¹

Bugün Eski Müminlerden bahsedildiğinde, birbirlerinden uzak duran üç ayrı cemaat anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki din adamı sınıfına (klerji) sahip olanlardır. Bunlar bugün topluca reformlara karşı olmakla birlikte daha ılımlı yaklaşan gruptur. Onlar reformlardan önce kendilerinin ve atalarının yaptığı gibi dinî yaşamlarını sürdürmek istemektedirler. Ana kiliseyle ayrılığa

47. Calington, *agt*, s. 11; Nikon'un hayatı, fikirleri ve eserleri için bk. *Agt*, s.11-15.

48. İnan, *agt*, s. 24.

49. Aslında bu konuların Aryüsçülüğü ilgilendiren tarafı yoktur. Lakin Kilise tarihinde *Aryüsçülük* tartışma konusuyla alakası olsun olmasın *sapkınlık* ile eş anlamlı kullanılmıştır. Buradaki suçlamada buna bir örnektir.

50. Calington, *agt*, s. 58.

51. "Sects and Heresies in Russia"

düşmeye istekli durmazlar. Reform sonrası Rus Ortodoks Kilisesi tarafından atanmış rahiplerinin yürüttüğü ayinlere katılırlar.⁵²

İkinci grup, “Bezhpopotsvy” denilen ve din adamı sınıfı kabul etmeyenlerdir. Bunlara göre, şu an dünyayı kendini reformlarla gösteren Deccal yönetmektedir. Yine onların anlayışına göre reformları kabul edenler, havarilerin yolundan ayrılmış demektir. Bu sebeple kilise hiyerarşisini de aynı gerekçe ile kabul etmemektedirler. Bezhpopotsvy kiliselerinde altar ve kutsalın kutsalı bölümü yoktur. 1694 yılında topladıkları Nizhni Novgorod Konsilinde artık sahih ayin üzere atanmış bütün rahipler vefat etmiş bulunduğundan dolayı yeni rahip kabul etmeyeceklerini bildirmişlerdir. Yani bir kurum olarak klerji karşıtı olmayıp sahih yolla atanmış bir rahibin kalmadığından dolayı bunu kabul etmezler. Nitekim Filistin’e gittiklerinde oradaki rahiplerin ayinlerine katılmışlardır.⁵³

Tek inançlılar (Edinovertsy) diye isimlendirilen üçüncü grup, Rus Ortodoks Kilisesi ile birlik içinde olmaya çalışan ancak tüm ibadetleri reformlardan önceki gibi sürdürmelerine izin verilen Eski Müminlerden oluşmaktadır.⁵⁴

3.4. Maneviyatçılar (Dukhobory-Духоборы)

Maneviyatçı olarak tercüme etmeyi tercih ettiğimiz “*dukhobory*” kelimesi, Rusçada *Дух(Duh)* ruh, *борьба(borit)* mücadele etmek kelimelerinden oluşmakta olup, “*ruhla mücadele eden*” anlamına gelmektedir. Bu ismi, hareketin mensupları ile karşıtları başka anlamda kullanmaktadır. Mensupları “*Hristiyanlık ruhu için düşman ruhlarla mücadele edenler*” şeklinde yorumlarken; karşıtları “*ruha karşı savaşanlar*” anlamında kullanmıştır. Böylece *Dukhobor* ruha karşı değil ruhla birlikte mücadele etmek anlamında da anlaşılabilir.⁵⁵ Onlar, dinin pratiği konusunda müesses dinin şekilciliğine karşı çıkmışlardır. Bilgi teorisinde ise hakkın bilgisinin ancak ruhsal bir tecrübe ile elde edilebileceğini savunmuşlardır. Nitekim bilgi teorisinde aynı noktada olan diğer *Malaklan* ve *Subbotniki* ile birlikte İngilizcede *Spiritual Christians* kategorisinde ele alınmışlardır.⁵⁶

Maneviyatçıların kökeni hakkında iki farklı görüş bulunmaktadır. Rus etnograf Svetlana Inikova gibi Ortodoks tarihçilere göre Maneviyatçılar, Batı menşeli reformların Rusya’daki uzantısıdır. I. V. Lopukhin’e (1756-1816)

52. “Sects and Heresies in Russia”

53. Calington, *agt*, s. 62-63.

54. Calington, *agt*, s. 65-67.

55. Bk. Yaşayan Kitap, 5. Mezmur 5, 63 Cümle, 40; İnan, *agt*, s. 43.

56. Nicholas B. Breyfogle, *Heretics and colonizers: forging Russia’s empire in the south Caucasus*. Cornell University Press, Ithaca 2005, s. 9-10. J. Eugene Clay, “Russian Spiritual Christianity and the Closing of the Black-Earth Frontier: The First Heresy Trials of the Dukhobors in the 1760s”, *Russian History* 40/2 (2013), s. 222.

göre hareket yereldir ve Ortodoks Kiliseden bir kopmadır.⁵⁷ Maneviyatçıların fikirleri Ortodoks Hristiyanlığın metinlerinin spiritüel bir yorumudur. Ortodoks bir din adamı olan Kirill Petrov ikonlara hürmet etmenin, kilisede ayin icra etmenin, sakramentlerin asılsız şeyler olduğunu ileri sürmüştür. İkonları put kiliseyi de pagan tapınağı olarak görmüştür.⁵⁸

Manevi yatçılar benzer bazı ortak özelliklerinden dolayı Kırbaç Hareketi, Bogomillerle ilişkilendirilmiştir. Ancak dinî grupların en uzak inançlarla bile bazı ilginç benzer yönleri ve uygulamaları son derece doğaldır. Ama bu gerçek de bize yakın bölgelerinde bulunan ya da bir şekilde iletişime geçmiş olabilecekleri akımlardan hiç etkilenmediği sonucuna götürmez. Avrupa’da Luther’le başlayan reform hareketlerinin yansımalarının Rusya’ya hiç ulaşmamış olma ihtimali yoktur. Ayrıca Anabaptistler, Sosinyenler ve Kuveykirların Çar’ın muhafız alayını teşkil eden *Stresiler* üzerinde etkileri olduğu bilinmektedir.⁵⁹

Manevi yatçıların ortaya çıktığı ilk yerleşim yerleri Harkov, Yekaterinaslov ve Tambov şehirleridir. Maneviyatçıların ismi bilinen ilk lideri 1750 ile 1775 tarihleri arası arasında Ekaterinaslov’da yaşamış olan Silvan Kolesnikov’dur. Onun ismi 1791 metninde geçer. Rus Ortodoks Kilisesi’nin ayinlere değer vermese de takipçilerinin kiliseye ya da başka bir mabede gitmesinde sakınca görmemiştir.⁶⁰

Manevi yatçıların sözlü geleneğinin sonradan yazıya dökülmüş olan metinlerinden *Yaşayan Kitap*’ta ismi geçen liderler arasında sayılan tek kişi Ilarion Pobirahin’dir. Pobirahin, Kitap-ı Mukaddes’in lafzi anlamını sorun çıkarıcı ve kafa karıştırıcı bulmuştur. Ona göre yazılı kelimeler ölüdür, Tanrı’nın ruhu tarafından ilham alınmazsa Rus Ortodoks Kilisesi’nin ibadetlerinde ve inancında görüldüğü gibi insanlar onu yanlış yorumlarlar. Maneviyatçıların sözlü gelenekle aktardığı birçok mezmurun yazarının Pobirahin olduğu tahmin edilmektedir.⁶¹ Her aile birçok mezmuru ezbere bilir ve çocuklarına ezberlettirir.⁶²

Manevi yatçıların teslis ve İsa’nın tabiatı konusunda farklı izahlar bulunmaktadır. Teslisin üç üknumunu Baba’yı hafıza, Oğul’u akıl, Kutsal Ruh’u irade olarak yorumlamışlardır. Maneviyatçı liderlerinden Tambov “Baba ışıık, Oğul hayat, Kutsal Ruh huzurdur” şeklinde bir izah getirmiştir.⁶³

57. Clay, *agm*, s. 227.

58. Clay, *agm*, s. 227.

59. Bk. İnan, *agt*, s. 53.

60. İnan, *agt*, s. 62-63.

61. İnan, *agt*, s. 67.

62. Svetlana A. Inikova - Koozma J. Tarasoff, *History of the Doukhobors in the Archives of Vladimir D. Bonch-Bruевич, 1886-1950s: an annotated bibliography* (New York: Legas, 1999, s.117.

63. İnan, *agt*, s. 141.

Maneviyatçıların teslis yorumu Ortodoksinin aynı özde eşit tanrılıklara sahip üç şahıslı tek tanrısı değil, Sabellius'un üç şekilde tezahür eden tek şahıslı tanrısıdır. Bu anlayış Ortodoksiye göre sapkınlıktır. Ortodoksi tarihi boyunca *tanrılıkta eşit ama birbirinden farklı fonksiyonları olan tek öz üç şahıs* konusunda tavize yanaşmamış, aksini iddia edenleri aforoz etmiştir.⁶⁴

İnikova Maneviyatçıların Tanrı'yı bir kişilik olarak değil, bağımsız bir var oluş olmadan her yere yayılmış evrensel akıl, yüce hikmet olarak algıladıklarını ileri sürmüştür. Bu da onların panteist bir anlayışa sahip olduklarını söylemektedir. Onların Baba, Oğul ve Kutsal Ruh *yükseklik, mesafe ve derinlik* şeklinde açıklamaları da panteist bakış açısını teyit etmektedir.⁶⁵

Maneviyatçılar Ortodoksinin *asli günah* inancını reddetmişlerdir. Onlara göre insan ruhu, Tanrı ruhunun bir görünüşü olup, dünya yaratılmadan önce de vardır. Âdem'in dünyaya düşüşü de alegorik bir anlatıdır. Bu olay bir defalık değil, insanın şahsında kıyamete kadar devam edecek bir durumdur. Herkes kendisi günah işler ya da kurtulur. Dünyaya düşen her insanın, önceden düştüğü gibi yeniden düşme ihtimali vardır. Dünyaya düşüşle temiz ruh karanlık dünyaya gelmiş olur. İnsan dünyaya imtihan için gönderilmiştir.⁶⁶

Kendilerinin dışındaki Hristiyanlarla tartıştıklarında, Kitabı Mukaddes'ten delil getiriler ancak bu onu otorite kabul ettiklerinden değil güvenli bir yolu olduğu içindir. Maneviyatçılar açıkça söylemeler de Kitabı Mukaddes'i otorite olarak görmemişlerdir. Dahası yazılı metnin ölü olduğunu ve bilgi teorilerinin gerektirdiği gibi hakikatin bilgisinin ancak manevi tecrübe ile mümkün olduğunu savunmuşlardır.⁶⁷

Maneviyatçılar göre Kilise, herhangi bir mekânda olmadığı gibi, taştan tuğladan inşa edilmiş bir yapı da değildir. Müminlerin ruhlarında ve kalplerinde inşa edilmiştir. Kilisenin dört duvarından ilki Mesih'in yerini dolduran çocuklarıdır. İkinci duvar damadı için gelin olan temiz bir bakirenindir. Üçüncü duvar kralın elçileri ihtiyarlarıdır. Dördüncü duvar dulların ve barışın elçileridir. Üç kapısından ilki giriş, ikinci kapı çıkış, üçüncü kapı emirlerdir. Üç penceresinden ilki vahiy, ikincisi ilham, üçüncüsü itidaldir. Kilise Tanrı'nın kullarıyla kaplıdır. Tanrı'nın kelimeleriyle döşenmiştir. Kutsal yağ erdemdir. *Sunak* gerçek Hristiyanlar için sığınaktır. *Haç* Mesih'in çilesidir. *İncil* İsa'nın kendisidir. *Papaz* adil, saygın, kalbi temiz, iyi ve asil çobandır. *Lütuf* akıl için talimatlardır. *Ayin kadehini* ve tütsünün içindeki ateşi de Tanrı Sözü, *tütsülüğü*

64. Sabellius'un teslis tasavvuru için bk. Eiphanus, *The Panarion*, s. 123-124; Zafer Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk, Geç Antikçağda Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, Divan Kitap, İstanbul, 2017, s. 221-222; Doğan, *age*, s. 38, 47-48.

65. İnan, *agt*, s. 143.

66. İnan, *agt*, s. 143-159.

67. İnan, *agt*, s. 89-95.

salih ameller, *tütsüyü* istek olarak yorumlamışlardır.⁶⁸ İkonlara hürmet göstermek yerine birbirlerine hürmet gösterirler.

Dünyevî otoriteyi kabul etmedikleri ve eşitliği savundukları için doğal olarak resmi otorite ile başları derde girmiştir. Rus devletine ve Çara açıkça bir isyan söylemine sahip olmamışlar, ancak dünyevi otoriteye bağlanmayı, askerlik yapmayı, ne olursa olsun silah kullanmayı reddetmişlerdir.⁶⁹

Maneviyatçıların savunduğu devletin gereksizliği, şahsi mülkiyet karşıtlığı, tüm insanların eşitliği gibi fikirlerin Rusya'yı Komünizme hazırladığı söylenebilir. Almanya'da köylü ayaklanmasının Luther tarafından desteklenmemesinden dolayı Batıdaki reform hareketleri sadece papalık karşıtlığı ile sınırlı kalmış eşitlik ve mülkiyet karşıtlığı gibi konularda güçlü sesler çıkmamıştır. Ancak klerikal sisteme ve Ortodoksinin zaman içinde geliştirdiği ritüellere karşı çıkış hem Avrupa'daki hem Rusya'daki reformist hareketlerin ortak özelliklerindedir.

3.5. Sütçüler (Malakanlar-Молокане)

Sütçüler, manevi kültürel zeminlerinden dolayı Maneviyatçı Hristiyanların türevi bir harekettir. Perhiz günleri yasak olan süt ve eti Ortodokslara muhalefetlerini belirtmek için bolca tükettiklerinden dolayı, Ortodokslar kendilerine bu adı takmıştır. Onlar kendilerine *Maneviyatçı Hristiyan* demektedirler. Ayrıca “Yeni doğmuş bebekler gibi, hilesiz sütü andıran Tanrı sözünü özleyin ki, bununla beslenip büyüyerek kurtuluşa eresiniz” ifadesine dayanarak *Sütçüler* ismine de karşı çıkmamışlardır. Bu Hareket de kendi içinde gruplara ayrılmıştır. En büyüğü Constant grubudur. Diğerleri ise Priguni cemaati, Don Cemaati, Komünist Malakanlardır.⁷⁰

Şir Muhammed Dualı ise Malakan hareketini Maneviyatçıların değil Novgorod-Moskova Cemaatinin bir kolu olduğunu ileri sürmektedir. Şöyle ki Çar III. İvan (ö. 1505) zamanında etkisi kırılan cemaat, 16. yüzyılın sonlarında Moskova'da yeniden canlanarak iki kola ayrılmıştır. İlki rasyonel yapıda ve Yahudilik etkisi altında olan *Subbotniki (Şabatçılar)* hareketin öncüsü olmuş, diğeri Yahudilik unsurları barındırmayan ve ilerde Sütçüleri oluşturacak olan Bashkin ve Kosoy'un hareketi olmuştur.⁷¹

Sütçüler Hareketi 18. yüzyılın ortalarından itibaren Tambov bölgesinde ya-

68. Aurelio Palmieri, “The Russian Doukhobors and Their Religious Teachings”, *The Harvard Theological Review* 8/1 (1915), s. 9-80.

Palmieri, “The Russian Doukhobors and Their Religious Teachings”, 79-80; İnan, *age*, s. 169- 74.

69. İnan, *agt*, s. 132.

70. Dualı, *agm*, s. 83.

71. Dualı, *agm*, s. 81.

şayan Don Kazakları arasında doğmuştur. Hareketin kurucusu Semen Uklein (ö. 1809) olarak kabul edilmektedir. Uklein, daha önce Rusya'daki rasyonalist Protestan akımının öncüsü sayılan Tvertinov'un takipçisi idi. Askerlik görevi ve vergi vermeyi reddetmiş eşitli ve adalet söylemiyle kısa sürede çok sayıda taraftar toplamıştır.⁷²

Sütçüler Ortodoks Kilisenin ibadet ve merasimlerini reddetmişler, *azizler* gibi yüceltici unvanları doğru bulmamışlardır. İbadeti dua yapmak ve Zebur okumakla sınırlı tutmuşlardır. Eğlence partileri, sigara ve halk ağızlarını da kendilerine haram saymışlardır.⁷³ İkonlara saygıyı putperestlik olarak değerlendirmişlerdir.⁷⁴

Sütçüler Ortodoksların neredeyse tüm ayin ve pratiklerine karşıdırlar. Kilise Hiyerarşisini kabul etmedikleri gibi rahipleri ve mabet olarak bir Kiliseleri de yoktur. Bir araya geldiklerinde ibadetleri birlikte dua etmek, maneviyat üzere sohbet etmek, Kutsal Kitabı okuyup yorumlamak ve şarkı söylemekten ibarettir. İçlerinden herhangi biri, Kutsal Kitabı yorumlama yetkisine sahiptir. En yaşlıları cemaate liderlik eder. Tanrı ayinler, ikonlar, relikler ve din büyükleri vasıtasıyla kendisiyle bağ kurulan bir şey değildir. Daha ziyade eşitlik, kardeşlik, akılcılık, kendini geliştirme gibi şeylerle Tanrı'ya ibadet edilebilir.⁷⁵

Sütçüler, teslisi inkâr etmemişlerdir ancak Ortodoksiden farklı yorumlamışlardır. Tanrı kendisini Baba, Oğul ve Kutsal Ruh olarak nitelendirmiş ve üç benlik şeklinde tek ve bölünmez bir bütündür. Yani Ortodoksinin üç şahsı yerine üç benlik kavramını tercih etmişlerdir. Mesih'in bedeninin maddi olmadığını, İsrail'in bedeni gibi bir bedene sahip olduğunu, ölümünün de beşer ölümü gibi olmadığını savunmuşlardır.⁷⁶ Tanrı en üstün akıl, soyut, aşkın ve her insana kutsal ruhunu indiren bir tanrıdır. Çünkü o her insana inebilir. Ekim devrimi öncesi Bolşevikler onlara sempati ile bakmış hatta devrim esnasında desteklerini almışlardır. Aralarındaki dayanışma 1930'lara kadar sürmüştür. Ancak Komünist rejimin düşmanlarına karşı şiddet kullanması ve destekçi çilerinden de aynı şeyi beklemesi aralarını açmıştır.

1913 yıllarına kadar bir milyon kadar mensubu olduğu tahmin edilmektedir. Bugün Gürcistan ve Azerbaycan'da cemaatleri bulunmaktadır. Bir dönem Kafkasya'da yaşadıktan sonra Kanada'ya göç etmişlerdir.

72. Dualı, *agm*, s. 84.

73. "Sects and Heresies in Russia"; Christel O. Lane, "Socio-Political Accomodation and Religious Decline: The case of the Molokan Sect in Soviet Society" *Comparative Studies in Society and History*, Nisan 1975, 17/2 s. 221.

74. Dualı, *agm*, s. 87.

75. Lane, *agm*, s. 221-229.

76. Dualı, *agm*, s. 87-88.

3.6. Mesih Cemaati (Christovshina-Чристовшина)

Mesih Cemaati, II. Korintoslulara Mektup 6:16'daki ifadelerden yola çıkarak kendilerinin Tanrı'nın mabedi olduğuna, Tanrı'nın onlarda yaşadığına inanıyorlardı. Dinî toplantılarında ilham alabilmek için kendi etraflarında dönüp kollarını meleğin kanadıymış gibi sallayıp kırbaçla kendilerine vuruyorlardı.⁷⁷

Bu hareket kendi müminler topluluğunu erkek ve kadın peygamberler, mesihler, tanrı annesi tarafından sevk ve idare edilen gemiler olarak görüyorlardı. Tayfaları *tanrı annesi* ve *mesihler* olan bu geminin kaptanı erkek ya da kadın peygamberlerdi. Cemaatin her bir neferi riyazetle *mesihlik* makamına yükselebilirdi. Riyazetle amaçlanan kutsal kitabı mütalaa etme, ilahi söyleme, sema ve zıplama gibi birtakım yöntemlerle transa geçmekti. Cezbelenmekten de maksat ilham şeklindeki tanrısal bilgiye ulaşmaktı.⁷⁸

Danilo Filippov öncülüğünde 17. yüzyılda Kendilerini *Mesih Cemaati* (*Christovshina*) diye isimlendiren bir grup ortaya çıkmıştır. Böyle isimlendirme sebepleri her bir grup üyesinin *Mesih* olduğuna inanmalarıydı. Kadınların da *theotokos* (*tanrı annesi*) olduğuna inanılıyordu. Rus tarihçiler ve din adamları onlara ibadet ederken kendilerini kırbaçladıkları için Kırbaçlayanlar adını vermişlerdir. Tarih boyunca farklı isimlerle anılsalar da genellikle (Khlysty/Хлысты) ismi kullanılmıştır.

Mesih Cemaatinin ilk lideri Filippov, Kostoroma'da köylü bir ailede doğmuş askerlik mesleğine girmiş ama daha sonra askerliğin Hristiyanlığın şiddet karşıtı olma prensibine uymadığı gerekçesiyle askerlikten ayrılmıştır. Volga Nehri yakınlarında bir mağarada münzevî bir hayat yaşayarak dinî kitaplar üzerine çalışmaya başlamış çalışmaları neticesinde bütün kitapların kafa karıştırıcı olduğuna karar vererek hepsini bir çuvala doldurup nehre atmıştır.

Onun *Yaşayan Kitap* olarak isimlendirdiği Kutsal Ruh'un tezahür ettiği canlı kitabı sayfalardan oluşan kitaba göre daha semavîdir. Rivayete göre 1645'te gerçekleşen bu hadiseden kısa süre sonra Kırbaç Cemaatinin lideri Filippov'a yeni bir vahiy gelmiş ve etrafına topladığı kişilere gerçek dinin 300 yıl önce kaybolduğunu ve Deccal'ın onu bozduğunu anlatmıştır. İnsanlar ağlayarak Tanrı'nın yeryüzüne inmesi için dua etmişler ve bunun üzerine *Şabat Tanrısı* gökten inerek Filippov'a hulûl etmiştir. Takipçilerinin inancına göre Filippov 1700'de göğe yükselmiştir. Kostrama bölgesinde bulunan Staroi Köyü'ne yerleşen ve Yaşayan Tanrı olduğuna inanan Filippov insanlara tek olan Tanrı'nın kendisine hulûl ettiğini ilan ederek cinsel hayatı, alkol içmeyi, Ortodoks Kilisede vaftiz ve nikâh ayinlerine katılmayı yasaklamıştır.⁷⁹

77. İnan, *agt*, s. 28.

78. "Sects and Heresies in Russia"; Leatherbarrow ve Offord, *age*, s. 174.

79. İnan. *agt*, s. 25-26.

3.7. Beş Kitapçılar (Pjatoknisznyki-пятокнижники)

Beş kitapçılar, Eski Ahit'in ilk beş kitabını (Pentateuch/Torah) daha önemli görüyor, İsa'nın ulûhiyetini kabul etmiyor ve kiliseyi inananlar topluluğundan ibaret sayıyorlardı. Onlara göre insan eliyle üretilmiş olan her şeyden uzak durulması gerekiyordu. Dolayısıyla kilise adı altında da olsa mabet binası ve ikonlar da puttan başka bir şey değildi.⁸⁰

Ortodoks Kilise hiyerarşisi ve ruhban sınıfı putperest memurlardan ibaretti. Aynı şekilde sakramantler de gereksiz şeylerdi. Tövbe aslı esası olmayan bir kuruntu olarak değerlendiriliyordu. Kırk günlük büyük oruç ve manastır hayatı terkedilmesi gereken şeylerdi. Beş Kitapçılar savaşı meşru kılacak hiçbir mazaretin olmadığını, devletin olmaması gereken bir kurum olduğunu Evrensel hangi dinden olursa olsun tüm insanların Tanrı nezdinde eşit olduğunu savunuyorlardı.⁸¹

Beş Kitapçıların Eski Ahit ve ilk beş kitabı önemsemeleri, İsa'nın uluhiyetini reddetmeleri, kutsal kitap mütalaası dışında ibadet şekline sahip olmamaları ve ayinleri reddetmeleri büyük ölçüde Yahova Şahitleriyle aynı görüşlere sahip olduklarını göstermektedir.

3.8. İsme Tapanlar (Imieslavie-Имеславие)

İsme Tapanlar Hareketinin temel düşüncesi, Aynoroz keşişi ve Selanik Başpiskoposu Gregoros Palamas'ın (1296-1359), Tanrı'nın zâtı ve enerjisi ayrımına dayanır. Palamas'a göre Tanrının zâtı beşer idrakinin üstündedir ve asla kavranılamaz. Biz ancak onun enerjisini kavrayabiliriz. İsme tapanlar bu ilkeyi Tanrı'nın enerjisini onun isimlerinde tecelli etmesi şeklinde yorumlamışlardır.⁸²

19. yüzyılın sonuna doğru kümeler teorisinin doğuşuyla *sonsuzluğun doğası* hakkında bir tartışma başlamıştı. 1890-1930 yılları arasında *kümeler teorisi* etrafındaki tartışmalar Rus matematikçilerle İsme Tapanlar Hareketini biraraya getirmiştir.⁸³ "Matematikçilerle bir dinî akımın ortak kavramı ne olabilir?" diye akla gelebilir. *Kavranılamaz* ve *nitelenemez* kavramları her ikisinin de ilgi alanındadır. Matematik tarihinde zaman zaman bu konuyla uğraşanlar olmuştur. Sınırsızlık Antik Yunanistan'da *apeiron* olarak isimlendirilmişti. İrasyonel sayılar Pythagoras döneminde *hakkında konuşulamaz (alogoi)* ve *düşünülemez* kategorisine alınmıştır. Rönesans döneminde ihtiyatla *imajinal sayılardan* bahsedilmiş, modern dönemde *ideal(halka) teorisi* ile *düşünsel*

80. Tabachnikova, *age*. s. 320; "Sects and Heresies in Russia"

81. Tabachnikova, *age*, s. 320; "Sects and Heresies in Russia"

82. Leatherbarrow – Derek, *Age*. s. 179.

83. Graham, Loren ve Jean-Michel Kantor. "Religious Heresy and Mathematical Creativity in Russia". *Mathematical Intelligencer* 29/ 4, 2007, 17-22. <https://doi.org/10.1007/BF02986172>. s. 18-19.

olarak var kabul edilen sayılardan bahsedilmiştir.⁸⁴

Bir küme belirli özellikleri paylaşan nesnelere bir araya getiriyor ve bir *isim vermeyi* gerekli kılıyordu. Mesela Güney Carolina’da yaşayan zürafalar bir Güney Carolina Zürafaları kümesi oluşturuyor ve bu küme açıkça sınırlı sayıda elemanlara sahip oluyordu. Tam sayılar kümesinin sonsuz sayıda elemana sahiptir. Cantor bunların \aleph_0 adını vermiştir. Bir çizgideki noktaların sayısı da bu tanıma mı giriyordu? 1873 yılında Cantor bunların başka bir tanıma girdiğini ve bir çizgideki noktaların sayılamaz olduğunu gösterdi ve bunu sınırsızların sınırsızlığı olarak tanımladı. Düzenlenmiş diğer kümelerin sayılarına karşılık gelen başka sınırsızlıklar.⁸⁵

Birçok önde gelen matematikçi tanımlamayan bir şeyin varlığını kabule yanaşmak istemiyordu. Cantor farklı sınırsızlıklara farklı isimler atayınca daha önce bir varlıkları olamayan bu sınırsızlıklar bir varlık kazanıyordu. Yani isimlendirme din ve matematiği bir araya getiriyordu. Zira monoteist dinlere göre Tanrı ölümlülerin idraki karşısında kavranılamaz ve tanımlanamazdı. Yani tanımlanmadan varlığı kabul ediliyordu. İnsan idrakinin üstünde bir tanrı varsa doğası hakkında tam bir bilinmezliğe sahip olduğu bu şeye nasıl ibadet edecek? Dinler bu soruya kısmen semboller, isimler, ayinler, müzik ve relikler ile cevap vermişlerdir. Zira sembolizm, algılanabilir bir nesneyi algılanmaz olana benzetme yaparak insan zihnine sunmaktır. Semboller din ve matematiğin olmazsa olmazlarıdır. İsimler de birer semboldür. Bir şeylere isim atamak din ve felsefe tarihinin en önemli tartışmalarını oluşturmuştur. Bir kimse bir isim icat ettiğinde aynı zamanda yeni bir şey mi yaratmış yoksa var olan bir şeye yeni bir etiket mi koymuştur? Bilgisayar bilimlerinde çok yaygın olarak kullanılan sanal gerçeklik terimi, bir insan yapısı mı yoksa zaten var olan bir şeye iliştilmiş bir etiket mi? Eski Mısır tanrısı Ptah zihninde varlığı bulunan bir şeyi diliyle yaratıyordu. Tekvin bölümünde Tanrı “Işık olsun dedi ve ışık oldu”⁸⁶ denmektedir. Bir şeyin varlığından önce ismi olabilir mi? Yahudi Kabbala öğretisinde yaratma eyleminde bir şeye isim takmaya büyük önem atfedilmiştir.⁸⁷ Aynı şekilde Yuhanna İncili’nde de Başlangıçta söz vardı. Söz Tanrı ile birlikteydi ve Söz Tanrı’ydı”⁸⁸ denilmektedir. İsme Tapanların liderlerinden Papaz Ilarion bu ifadeyi “Tanrı’nın adı Tanrı’dır” şeklinde yorumlamıştır.⁸⁹

84. Loren ve Kantor. *agm*, s. 18.

85. Loren ve Kantor. *agm*, s. 18-19.

86. Tekvin, 1/3.

87. Loren ve Kantor, *agm*, s. 19.

88. Yuhanna, 1/1.

89. Loren ve Kantor, “*agm*, s. 19.

Ekim Devrimi sıralarında Moskova'ya yakın bir manastırda yaşayan Pavel Florenskij (1882-1937) hareketin dinî terminolojisini Matematiğin diline dökme çalışmıştır. Ona göre ilahi ve beşerî enerjinin kesiştiği yer *semboller*di. İsimlendirme ve sınıflandırma matematikte bir yol kat etme demektir. Küme demek doğada var olan gerçek objeleri sınıflandırma değil basitçe varlıkların keyfi bir zihinsel sisteme göre isimlendirilmesiydi. Matematikçi bir küme isimlendirirken onu yaratır. Yani bir matematiksel varlığın doğmasını sağlar. İsme Tapanların Tanrı'yı isimlendirirken ve ona taparken yaptıklarıyla matematikçinin isimlendirerek yeni matematiksel varlıklar yaratması benzer şeylerdir.⁹⁰

Florenskij söze dökülemeyen bir düşüncenin var olamayacağı görüşüne katılanlardandır. Düşünceye nüfuz etmek için söz önemli vasıta. Dolayısıyla onun yoğunlaştığı alan da etimoloji ve semantik olmuştur. Bir şeyi düşünmek maddi olmayan bir şeyi somuta yani maddi olmayan bir şeyi maddi olana dönüştürür. Bir diğer deyişle dil maddi olmayandan maddi olana geçmeyi sağlayan bir köprüdür.⁹¹

1917 Ekim Devriminden sonra İsme Tapanlar Hareketi hem Rus Ortodoks Kilisesi hem de Komünist rejim tarafından takibata alındı. Her şeye rağmen hareket varlığını devam ettirdi. Sovyetler birliğini çöküşünden sonra yeniden canlandı. Ancak seküler rasyonalistler, Marksistler ve Rus Ortodoks Kilisesi karşısında sadece küçük bir heretik grup olarak kaldılar.⁹²

Sonuç

Rusya'da Katolik Batıdaki ölçekte olmasa da Ortodoks Kiliseyi uğraştıracak dinî akımlar ortaya çıkmıştır. Hristiyanlığın Ruslar tarafından kabulüyle birlikte başlayan feodalleşmeye karşı bir direnişle beraber heretik akımlar da görülmeye başlamıştır. 11-12. Yüzyıl heretik hareketlerinin temel özelliği üyelerinin halk tabakası ve Rusya'da ortaya çıkan heretik akımlardan Esnaf Hareketinin kaynağı olarak Kilise hiyerarşisinin en alt derecesini oluşturan papazlarından oluşmasıdır. Batı'da meydana gelen reform hareketleri, Yahudileştiriciler ve Beş Kitapçıların kaynağı olarak Yahudilik veya Eski Ahit Etütleri gösterilmiştir. Eski Müminler Cemaati ise Rusya'da devlet desteği ile yapılan Nikon reformlarına karşı eski usul üzere kalmak isteyenlerce oluşturulmuştur. Maneviyatçılar, Sütçüler ve İğdişler hareketine gelince bunlar Rusya'nın kendi ekonomik, sosyal ve kültürel yapısı içerisinde Çarlık rejimi ve Feodalite ile birlikte hareket eden Rus Ortodoks Kilisesinin klerikal

90. Loren ve Kantor, *agm*, s. 20.

91. Steven Cassedy, "Pavel Florenskij's Philosophy of Language: Its Contextuality and Its Context", *The Slavic and East European Journal* 35/4 (1991), s. 547-548.

92. Loren ve Kantor, *agm*, s. 20.

yapısına ve anlamsız, faydasız gördüğü ayinlerine karşı bir tepki olarak kendini göstermişlerdir. Maneviyatçılar, Sütçüler ve Mesih Cemaatinde ezoterik görüşlere de rastlanmaktadır.

Novgorod-Moskova Cemaati, Beş Kitapçılar ve Esnaf Hareketinin bazı alt gruplarında olduğu gibi teslise karşı çıkıp İsa'nın sadece bir beşer olduğunu savunanlar da olmuştur. Rusya'ya özgü anarşist, devlet ve şahsi mülkiyet karşıtı ve ortak mülkiyeti savunan bir nevi dindar Komünist hareketler de söz konusudur. Bu dinî hareketler Komünist Devrimin neden Batı Avrupa'da değil de Rusya'da kolay zemin kazandığı hakkında ipuçları verebilir.

Rusya'daki dinî akımların, Batıda olduğu ölçüde büyük çalkantılara ve din savaşlarına yol açacak ölçüde bir güce ulaşmadığı görülmektedir. Bu sebeple Rus Çarlığı ve Rus Ortodoks Kilisesinin Batı Katolik dünyada olduğu gibi heterikler üzerine haçlı seferi düzenleme yahut engizisyon mahkemeleri gibi sert yöntemlere ihtiyaç duymadığı da görülmektedir. Ancak yine de az çok idam, sürgün, zorunlu iskân ve hapis cezaları uygulanarak heresinin önü alınmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- Akşit, Cahit, *Dinler Tarihi*, Kamer Yayınları, İstanbul 2017.
- Alexey I. Alexeev, "A few notes about the strigolniki heresy", *Cahiers du monde russe* 46/46/1-2, (01 Ocak 2005), 285-296.
- Alain Dierken ve Anna Morelli, *Sectes et hérésies de l'Antiquité à nos jours*. Editions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles 2002.
- "An Historical Account of the Raskolniks" The Athenæum: *A Journal of Literature, Science, the Fine Arts, Music, and the Drama*, British Periodicals Limited, November 26, s. 825-828, London, 1836.
- Doğan, Servet, *Aryüşçü Hristiyanlık Gotlar Dönemi ve Sonrası*, Eski Yeni, Ankara 2021.
- Dualı, Şir Muhammed, "Rus Ortodoksluğunu Protesto Etmenin İmkânı: Malakanlar/Manevi Hristiyanlar", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, (25 Haziran 2018), 78-98.
- Duygu, Zafer, *Hristiyanlık ve İmparatorluk, Geç Antikçağda Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, Divan Kitap, İstanbul 2017.
- Epiphanius, *The Panarion of Epiphanius of Salamis*, trans. Frank Williams, Nag Hammadi and Manichaean Studies, Ed. Einar Thomassen & Johannes van Oort, Cilt 63. Leiden 2012.
- Fine, John V. A. "Fedor Kuritsyn's 'Laodikijskoe Poslanie' and the Heresy of the, Source: *Speculum*", The University of Chicago Press, 41/3, 1966, s. 500-504.
- İnan, Rukiye Aysun *18. ve 19. Yüzyılda Duhaborlar*, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara 2020.
- Inikova, Svetlana A. Koozma J. Tarasoff, *History of the Doukhobors in the Archives of Vladimir D. Bonch-Bruevich, 1886-1950s: an annotated bibliography*, New York: Legas, 1999.
- Nicholas, B. *Heretics and colonizers: forging Russia's empire in the south Caucasus*. Cornell University Press, Ithaca 2005.
- Lane, Christel O. "Socio-Political Accomodation and Religious Decline: The case of the Molokan Sect in Soviet Society" *Comparative Studies in Society and History*, 17/2, 1975, s. 221-237.

Lavrin, Janko, "The Bogomils and Bogomilism", *The Slavonic and East European Review* 8/23 (1929), s. 269-283.

Köstenberger, Andreas J.-Michael J. Kruger, *The heresy of orthodoxy: how contemporary culture's fascination with diversity has reshaped our understanding of early Christianity*, Wheaton, Ill: Crossway, 2010.

Palmieri, Aurelio, "The Russian Doukhobors and Their Religious Teachings", *The Harvard Theological Review* 8/1 (1915), s. 62-81.

Tabachnikova, Olga (ed.), *Facets of Russian irrationalism between art and life: mystery inside enigma*, Rodopi, Leiden 2016.

Ahmet Ulsan, "Yılların Hikayesi (Povest Vremennihlet), Tarihteki Yeri ve Önemi", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/10, Kasım 2013, s. 183-204.

Zhigankov, Oleg, *The Issue of Antitrinitarianism in the Fifteenth-Century Novgorod-Moscow Movement: Analysis and Evaluation*, Andrew University, Doktora Tezi, Michigan 2000.

ELEKTRONİK KAYNAKÇA

Алексеев, А.И. "Ересь Жидовствующих В России В1470–1510-Х Годах", 2019. http://www.spbiiran.nw.ru/wp-content/uploads/2019/02/tazenko_03_print_5.pdf (Erişim Tarihi 22.06.2022).

Calington, Phillip. "Master Thesis: 'Russian Church Reforms of the 17th Century and the Emergence of the Old Believers'", 2018. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.21504.58885>. (Erişim Tarihi 06.06.2022).

Engelstein, Laura "From Heresy To Harm: Self-Castrators in the Civic Discourse or Late tsarist Russia". <https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/94summer/chapter1.pdf> (Erişim Tarihi 05.06. 2022).

Graham, Loren ve Jean-Michel Kantor. "Religious Heresy and Mathematical Creativity in Russia". *Mathematical Intelligencer* 29/ 4, 2007, 17-22. <https://doi.org/10.1007/BF02986172>. (Erişim Tarihi 19.06.2022).

Hahn, Gordon M. "Religious Heresies 14th Century Russia, Prelude the Inception of Russias Secondly Cultures and Vigilance Norm ", <https://gordonhahn.com/2020/04/23/religious-heresies-in-14th-16th-century-russia-prelude-to-the-inception-of-russias-security-culture-and-vigilance-norm/> (Erişim Tarihi 06.06.2022).

Hays, Jeffrey. "History of the Russian Orthodox Church| Facts and Details". https://factsand-details.com/russia/People_and_Life/sub9_2b/entry-4999.html (Erişim Tarihi 19.06. 2022).

Hillar, Marian, "The Philosophical Legacy of the 16th and 17thCentury Socinians: Their Rationality", *Philosophy of Religion*, Texas Southern University, <https://www.bu.edu/wcp/Papers/Reli/ReliHill.htm> (Erişim Tarihi 27.02.2020).

"History of the Russian Orthodox Church| Facts and Details". https://factsanddetails.com/russia/People_and_Life/sub9_2b/entry-4999.html, (Erişim Tarihi 04.07.2022)

Khoo, Jeffrey, "Heresies Ancient and Modern"

<http://www.febe.edu.sg/assets/pdfs/studyresource/Heresies.pdf> ts. (Erişim: 10.04.2018).

Koretsky, V. I. "Heresies in Russia", *The Free Dictionary.com* <https://encyclopedia2.thefreedictionary.com/Heresies+in+Russia> (Erişim Tarihi 30.5.2022).

"Sects and Heresies in Russia" <https://www.orthodoxphotos.com/readings/true2/sects.shtml>, (Erişim Tarihi 01. 06. 2022).

Tertullianus, "De Corona" *Church Fathers*, Erişim 23 Aralık 2022. <https://www.newadvent.org/fathers/0304.htm>.